BODEMONDERZOEK EN BOUWHISTORIE IN LEIDEN 1

Leiden - Aalmarktschool

Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis

Leiden

M.F.P. Dijkstra & C.R. Brandenburgh (red.)

Dröge
Bureau voor Bouwhistorie

Archeo Specialisten

Instituut Collectie Nederland
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Peter den Hartog
Documentatie- en
Recamefotografie

AMSTERDAMS ARCHEOLOGISCH CENTRUM
projectenbureau

Vriens Archeo Flex bv

QLC BV

Archol

RAAP

PRAE

Universiteit Leiden

HazenbergArcheologie

Jacobs & Burnier
Archeologisch projectbureau

ARCHEO PLAN
ostbank 3123889 Rabobank Delft 38.34.32.898 BTW nr. NL96830293B01 K.v.K. 272.25.519
Oude Delft 224 2611 HJ Delft tel. 015 2145 395 fax 015 2138 582 info@archeoplan.nl www.archeoplan.nl

Colofon

Bodemonderzoek en Bouwhistorie in Leiden 1

Leiden – Aalmarktschool
Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis

Auteur: M.F.P. Dijkstra & C.R. Brandenburgh (red.)
Tekstredactie: Comover, communicatieadvies en –uitvoering (V.M. van der Burght)

Ontwerp: Grafisch Productie Centrum
Lay-out: Grafisch Productie Centrum
Foto's en tekeningen: Gemeente Leiden, tenzij anders vermeld
Kaarten: In Terris, Amsterdam

ISBN/EAN: 9789074240253
Oplage: 150

Opdrachtgever: Gemeente Leiden
Projectleider: Dhr. drs. M.F.P. Dijkstra

© Gemeente Leiden
Afdeling BackOffice Dienstverlening
Unit Monumenten en Archeologie
Postbus 9100
2300 PC Leiden
December 2010

Bodemonderzoek en Bouwhistorie in Leiden 1

Opgraving Leiden – Aalmarktschool

Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis

M.F.P. Dijkstra & C.R. Brandenburgh (red.)

Met bijdragen van: B. Beerenhout
C.R. Brandenburgh
M.F.P. Dijkstra
J. Dröge
M.W. Enderman
K. Esser
J. van Horssen
B. Jansen
J.F.P. Kottman
L.M. Kootker
W. Kuijper
W. van der Meer
M. Melkert
C. Nooijen
N. den Ouden
E.D. Orsel
S. Ostkamp
C. van Pruissen
P. de Rijk
C. Vermeeren
S.L. Verspay-Frank

7 Christus per dozijn. Een pijpaarden mal voor de productie van een Christusbeeldje

S. Ostkamp

7.1 Inleiding

Tijdens het onderzoek van beerput ST 51 kwam naast het in hoofdstuk 6 en 8 besproken gebruiksaardewerk en de glazen voorwerpen ook een fragment van een mal van pijpaarde

Afb. 7.1 Fragment van een mal voor het drukken van een pijpaarden Christuskind uit ca. 1475-1525, gevonden in beerput ST 51.

tevoorschijn. Het betreft een niet alledaagse vondst die ooit heeft gediend voor de productie van eenvoudige en goedkope Christusbeeldjes van ongeveer 6 cm hoog (afb. 7.1). Dit soort vrijstaande beeldjes werden in een tweeledige mal gemaakt. De voor- en achterzijde van het beeld werden ieder in een afzonderlijk deel van de mal gedrukt. Beide zijden van deze mal

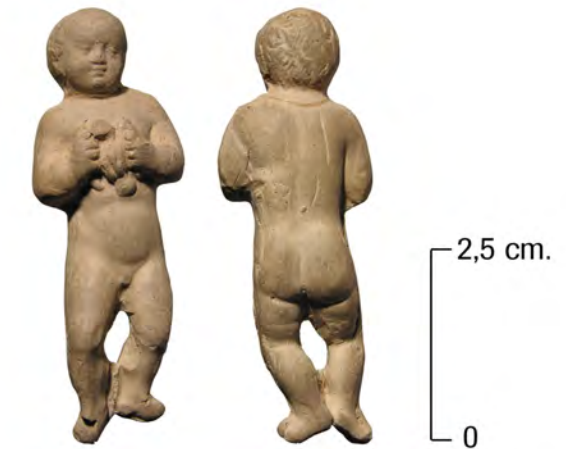

Afb. 7.2 Pijpaarden beeldje voorstellende het Christuskind, 1425-1475. Bodemvondst Utrecht-Tolsteeg, h. 6 cm (collectie Archeologisch Bouwhistorisch Centrum, Utrecht).

Afb. 7.3 Terracotta beeldje voorstellende het Christuskind, 1475-1525. Bodemvondst Edam, h. 8 cm (collectie Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam).

werden vervolgens tegen elkaar geplaatst, waarna de veelal holle beeldjes van binnen aan elkaar werden gesmeerd.
In de hier besproken mal zijn echter massieve beeldjes vervaardigd. In dat geval werden de twee delen van de mal waarschijnlijk met enige kracht tegen elkaar gedrukt, zodat de voor- en achterzijde één geheel gingen vormen. De groef die zich aan de bovenzijde van de achterkant van het malletje bevindt, diende om een touwtje door te geleiden. De onderzijde van de mal had ongetwijfeld eenzelfde groef. Door beide maldelen met behulp van een touwtje aan elkaar te verbinden en dit vervolgens aan te spannen, kon men de twee delen van de mal stevig tegen elkaar aanpersen zonder op één plaats te veel kracht te zetten. Zo voorkwam men dat de mal zou breken. De gesloten mallen werden vervolgens te drogen gelegd, waarbij het vocht uit de klei via de enigszins poreuze mal kon verdampten. Op deze manier kromp het beeldje los uit de mal en was zo gemakkelijk te verwijderen. De achterzijde van het malletje is voorzien van een huismerk.
Hoe het in deze mal gedrukte beeldje er moet hebben uitgezien, weten we door vergelijkbare beeldjes, die elders in ons land zijn gevonden. Een mooi voorbeeld daarvan zijn de beeldjes die als productieafval uit de afvalput van een 15e-eeuwse beeldendrukker aan de Utrechtse Strosteeg tevoorschijn kwamen (afb. 7.2). Maar ook in gebruikerscontexten zijn talloze voorbeelden aangetroffen, die vaak uiterst slordig zijn afgewerkt, zoals een exemplaar uit Edam (afb. 7.3). Het Edamse beeldje is gemaakt van zogenaamde terracotta, een mengsel van het witte ingevoerde pijpaarde en lokaal gewonnen roodbakkende klei. Er zijn echter niet alleen pijpaarden en terracotta voorbeelden van dit soort beeldjes gevonden. Een enkele keer worden ook metalen exemplaren aangetroffen, zoals het hier afgebeelde beeldje uit Tiel (afb. 7.4). Daarnaast kennen we uit overlevering zelfs zilveren exemplaren.[1]
Over het gebruik van dit soort voorwerpen zijn we geïnformeerd door de historische bronnen over de wijdverbreide laatmiddeleeuwse devotiecultuur. De gebruikers kennen we vooral uit opgravingen. Zo werd bij de grote stadsbrand die Schiedam in 1494 teisterde, onder meer

Afb. 7.4 Koperen beeldje voorstellende het Christuskind, 1475-1525. Bodemvondst Tiel, h. 7 cm (collectie Provinciaal Depot Bodemvondsten Gelderland).

[1] Van Os 1994, 102.

Afb. 7.5 Pijpaarden beeld voorstellende het Christuskind, 1475-1525. Bodemvondst Gorinchem-Begijnhof, h. ca. 15 cm (collectie werkgroep archeologie gemeente Gorinchem).

het begijnhof in de as gelegd. Gedurende opgravingen in de jaren zeventig van de 20e eeuw werden de restanten van enkele van de kleine woningen die aan deze gebeurtenis ten prooi vielen, onderzocht.[2] In het vroegere woonvertrek van één der getroffen begijnen werd op de plaats waar ooit een kast of tresor moet hebben gestaan een groep door vuur aangetaste fragmenten van huisraad aangetroffen. Dat de kast juist op deze plek stond, bewijst niet alleen de concentratie van de vondsten, ook het metalen sluitwerk van het meubel wijst in deze richting. Onder het verbrande huisraad dat ooit in en op het meubel geplaatst was, vinden we onder meer de restanten van ten minste drie van dit soort keramische beeldjes. Twee van deze sculptuurtjes stellen eveneens een Christuskind voor, het derde stuk verbeeldt

[2] Hoek 1975, 543.

Afb. 7.6 Terracotta beeld voorstellende het Christuskind met vrij beweegbare armen, 1500-1550. Bodemvondst Enkhuizen, h. ca. 15 cm (particuliere collectie).

een heilige. Dit laatste stuk bleef echter zo fragmentarisch bewaard dat het niet mogelijk bleek te achterhalen welke heilige het is geweest. De vondsten uit de brandlaag bieden ons een zeldzame blik in het bezit van een begijn die leefde aan het einde van de Middeleeuwen. Dat ook begijnen die elders in de Nederlanden woonden gedurende hetzelfde tijdvak vergelijkbare objecten in bezit hadden, bewijst een pijpaarden Christuskind dat werd gevonden bij grondverzet ter plaatse van het voormalige begijnhof in Gorinchem (afb. 7.5). Dit exemplaar is echter veel groter dan de eerder genoemde voorbeelden en de beeldjes die in de Leidse mal moeten zijn gedrukt. De talloze fragmenten van dit soort eenvoudige sculptuurtjes, die in ons land zijn opgegraven bij de huizen van stadsburgers, boerderijen, kastelen en kloosters (afb. 7.6) laten echter zien dat niet alleen begijnen dit soort beeldjes in hun bezit hadden. Het bezit ervan was over brede lagen van de toenmalige samenleving verspreid. De beeldjes komen tevoorschijn uit stortplaatsen voor afval, zoals beerputten, ophogingslagen en grachtvullingen. Wanneer dergelijke objecten beschadigd raakten of om welke reden dan ook niet meer aan de smaak van hun eigenaren voldeden, belandden ze samen met het overige huishoudelijke afval in de beerput, een nabij gelegen gracht of op een vuilstortplaats. Ongeschonden komen de voorwerpen overigens zelden uit de bodem tevoorschijn.

7.2 Pijpaarden devotionalia

De in de inleiding besproken beeldjes zijn het resultaat van de toen wijd verspreide devotiecultuur. De talloze bodemvondsten die de laatste decennia in de Nederlanden tevoorschijn kwamen, illustreren dat de op individuele geloofsbeleving gerichte cultuur van private devotie gangbaar was in alle gelederen van de toenmalige samenleving.[3] Leden van zowel de wereldlijke als de geestelijke elite bedienden zich van prestigieuze, vaak uit kostbare materialen vervaardigde, objecten van verering.[4] In de behoefte van de eenvoudige burgerij werd voorzien door eenvoudige in pijpaarde, terracotta of papier-maché uitgevoerde heiligenbeelden. Hoewel de oudste voorbeelden van zowel de kostbare als de eenvoudige devotionalia grofweg uit de vroege 13e eeuw dateren, moet de grootste bloeiperiode van deze cultuuruiting vooral in de latere 15e en de vroege 16e eeuw geplaatst worden. Kostbare voorbeelden van devotionalia kennen we vooral door de uit overlevering bewaard gebleven voorwerpen die thans deel uitmaken van openbare en private verzamelingen. De goedkope varianten zijn echter vrijwel zonder uitzondering afgedankt en weggegooid. Fragmenten ervan komen thans met grote regelmaat tevoorschijn uit de afvalpakketten en stortlagen waarop onze historische steden gebouwd zijn. De aantallen van deze vondsten doen vermoeden dat voor de private devotie bestemde objecten tussen circa 1450 en 1550 in geen enkel huishouden hebben ontbroken.

De pijpaarden Christuskinderen waren voorzien van een voetstuk, zodat ze vrij konden staan of ze lagen in houten kribbes die, zoals blijkt uit inventarissen, veelal op een *tresor* geplaatst waren.[5] Door de kribbes tussen twee kandelaars in te zetten en ze in combinatie met andere beelden van heiligen op te stellen, kon een dergelijk *tresor* de vorm van een huisaltaar aannemen. Hoewel uit overlevering diverse kostbare in zilver uitgevoerde Christusbaby's met bijbehorende kribbes bewaard bleven, bewijzen vele bodemvondsten dat de goedkopere aarden varianten veel algemener moeten zijn geweest.[6] De kribbes met bijbehorende beeldjes waren bedoeld om het Kind voorafgaande aan het gebed tot Maria te wiegen. Uit schriftelijke bronnen weten we dat de 'zorg' voor het Christuskind zover kon gaan dat de toenmalige eigenaressen hun Kind zelfs kleedden en wasten. De losse beweegbare armen aan de in Enkhuizen opgegraven Christus dienden waarschijnlijk om het aan- en uitkleden te vereenvoudigen (afb. 7.6). Uit dezelfde context als het terracotta lichaam van het Christuskind, kwam een losse pijpaarden arm van een mogelijk vergelijkbaar beeld tevoorschijn. De zorg voor het Christuskind zorgde ervoor dat men zich als het ware kon inleven in de heilige Maagd in haar rol als Moeder Gods. Juist dit inleven in het leven van Maria, Christus en Zijn heiligen vormden het centrale element van de laatmiddeleeuwse devotiecultuur. Door gebed en meditatie kon men deelachtig zijn in het leven en lijden van Christus en Zijn heilige volgelingen. Op deze wijze werd men aangespoord tot een goed christelijk leven dat gericht was op de het verwerven van de eeuwigheid aan Zijn zijde. De devotionalia dienden om de gebeurtenissen uit Christus' leven voor de gelovige tastbaar te maken. Daarnaast dienden de beelden van Maria en de diverse heiligen als intermediair tussen de gelovigen en Christus. Omdat de beelden gezien werden als een verschijning van de heilige die ze verbeeldden, kon de gelovige zich in zijn gebed richten tot het beeld als

[3] Ostkamp 2001.
[4] Van Os 1994.
[5] Van Os 1994, 102; Ostkamp 2001, 195-197 en 216; Geyskens 2002, 15 en 22.
[6] Ostkamp 2001, 195-196.

ware de heilige zelf. Door hun voorbeeldige levenswandel bevonden de heiligen zich immers in de directe invloedssfeer van Gods Zoon. Wanneer men zich in het gebed richtte tot Maria of een andere heilige persoon kon deze bemiddelen tussen Christus en de gelovige.

7.3 De productiewijze van pijpaarden devotionalia

De tot nu toe besproken beeldjes zijn vooral vervaardigd van zogenaamde pijpaarde. Deze klei dankt zijn naam aan de latere tabakspijpenindustrie, die gebruikmaakte van dezelfde grondstof. In de Nederlanden komt de zuivere witbakkende pijpaarde niet in winbare vorm voor. Hoewel de grondstof uit het Duitse Rijnland of het Belgische Maasland werd geïmporteerd, zijn de beeldjes lokaal vervaardigd. In de 19e eeuw werd tijdens het slechten van een middeleeuwse stadswal in Utrecht een grote groep mallen en misbaksels aangetroffen (afb. 7.7).[7] De hoeveelheid productieafval wijst erop dat de productie van

Afb. 7.7 Mal met afdruk voorstellende Maria met het Christuskind, 1425-1475. Bodemvondst uit de 19e eeuw, gedaan bij het slechten van de middeleeuwse stadswal nabij de Tolsteegpoort van Utrecht (collectie Centraal Museum Utrecht).

pijpaarden beelden en reliëfs in de bisschopsstad omvangrijk moet zijn geweest. Op grond van deze vondst en de grote overeenkomst die elders in ons land gevonden objecten met de stukken uit deze afvalstort vertonen, werden tot voor kort nagenoeg alle pijpaarden devotionalia aan Utrecht toegeschreven. Door de recente toename van het archeologische onderzoek in middeleeuwse stadskernen is echter duidelijk geworden dat vergelijkbare objecten ook in tal van andere steden vervaardigd zijn. Zo zijn buiten Utrecht thans vondsten van misbaksels en/ of mallen bekend uit Amersfoort, Amsterdam, Antwerpen, Delft, Den Haag, Deventer, Dordrecht, Gouda, Gorinchem, Enkhuizen, Greertruidenberg, Kampen, Leiden, Luik en Reimerswaal.[8] Voor al deze steden mag verondersteld worden dat er tijdens de 15e en/ of vroege 16e eeuw met behulp van mallen eenvoudige devotionalia vervaardigd zijn. Ook de hier besproken mal uit de opgraving aan de Aalmarkt, vormt weer een puzzelstuk in dit verhaal.

De producenten van goedkope devotionalia gebruikten voor de vervaardigding van hun beelden en reliëfs overigens niet uitsluitend pijpaarde. Ook lokaal gewonnen klei werd benut. Omdat lokale kleien minder zuiver en ook grover van textuur zijn, is deze grondstof echter minder geschikt. Door aan lokale klei pijpaarde toe te voegen kon de kwaliteit ervan verhoogd worden. Dergelijke baksels worden terracotta genoemd. Omdat de verhouding waarin de verschillende kleien gemengd zijn niet altijd hetzelfde is, varieert de kleur van terracotta beelden van roodbruin tot vuilgeel. Naast keramische devotionalia bleef een enkel in papier-maché uitgevoerd voorbeeld bewaard.[9] Hoewel de voorbeelden thans schaars zijn, tonen ze dat ook dit eenvoudig te verwerken doch vergankelijke materiaal als grondstof werd aangewend. De uit papier-maché vervaardigde stukken waren waarschijnlijk zowel qua thema als qua vormgeving niet te onderscheiden van de pijpaarden en terracotta exemplaren.

Als het beeld leerdroog was, was het gereed om gebakken te worden. Sommige producenten beschikten hiervoor mogelijk over een eigen oven. Noodzakelijk was dit echter niet. Zo kon ook gebruik worden gemaakt van de oven van een in de nabijheid gevestigde pottenbakker. Vooral kleine ambachtslieden zullen hun producten tegen betaling hebben laten bakken

[7] Ostkamp 2001.
[8] Ostkamp 2001, 206-209.
[9] Böing & Inhester 2001, 476-477.

bij gewone lokale pottenbakkers. Omdat pottenbakkers over zowel de grondstof als over een eigen oven beschikten, hebben sommige van deze lieden beelden als bijproducten op de markt gebracht. Een andere groep waarvan zowel uit historische bronnen als uit archeologische vondsten bekend is dat ze dergelijke objecten vervaardigden, zijn kloosterlingen. Wie van deze producenten in Leiden actief was of waren, blijft vooralsnog onbekend.

Of er reeds beeldjes die in de Leidse mal zijn gedrukt in de bodem van deze stad zijn aangetroffen, is niet bekend. Het meest waarschijnlijke scenario is dat de mal of het beeldje dat als voorbeeld diende voor de mal in een gespecialiseerde werkplaats in bijvoorbeeld Utrecht is geproduceerd. Via een tussenhandelaar kwam de mal in dat geval in Leiden terecht. Mallen werden op dezelfde eenvoudige wijze vervaardigd als de eerder besproken beelden, die erin afgedrukt werden. Om een mal te vervaardigen moest eerst een origineel, een zogenaamde patrijs, worden gemaakt. Dergelijke patrijzen werden waarschijnlijk door professionele beeldhouwers uit hout of zachte steen gesneden. Wanneer een dergelijke patrijs eenmaal voorhanden was, konden hiervan talloze mallen – matrijzen – worden afgedrukt. In al deze mallen kunnen in principe dan weer dezelfde beelden worden gedrukt als het voorbeeld. Door via handel matrijzen te verwerven, konden zelfs de meest eenvoudige ambachtslieden een breed assortiment aan eindproducten op de markt brengen. Dit zonder zelf te beschikken over de kwaliteiten van een beeldhouwer. Daarnaast konden deze lieden ook pijpaarden beelden gebruiken als patrijs en zo zelfstandig op eenvoudige wijze de producten van hun collegae kopiëren. De beelden die in dergelijke mallen gedrukt zijn, zullen iets minder scherp zijn dan het origineel, terwijl ze door de krimp van de klei tijdens het drogen ook iets kleiner uitvallen. Door de handel in mallen en de eenvoudige manier waarop producten gekopieerd konden worden, hebben in tal van steden kleinschalige producties bestaan, die (min of meer) dezelfde voorwerpen vervaardigden. Ook Leiden moet tot deze kleinschalige productieplaatsen gerekend worden.
Als de beeldjes gebakken waren, moest nog één laatste handeling verricht worden, voordat ze verkocht konden worden. Evenals de contemporaine houten en stenen sculpturen werden pijpaarden en terracotta beelden gepolychromeerd (meerkleurig beschilderd). Omdat hiervoor een witte ondergrond noodzakelijk was, werden de terracotta beelden eerst gegrondeerd. Ook bij houten sculpturen was dit gebruikelijk. Omdat er nauwelijks voorbeelden met daarop de originele polychromie bewaard bleven, is er weinig bekend over de destijds gebruikelijke kleuren. Wanneer we afgaan op de restanten van beschilderingen die op opgegraven beelden bewaard bleven, dan lijkt het er echter op dat goud, zilver en rood de boventoon hebben gevoerd.

7.4 Leiden als productieplaats voor pijpaarden en terracotta devotionalia

In Leiden zijn ook al eerder aanwijzingen voor de productie van devotionalia gevonden. Zo is een grote vondstgroep van productieafval gevonden aan de Leidse Oude Varkenmarkt.[10] Deze vondst is echter niet bij een reguliere opgraving aangetroffen, zodat begeleidend vondstmateriaal helaas niet bewaard bleef. De voorgestelde 15e-eeuwse datering is daarom onzeker. De vondst bestaat uit zowel mallen en beelden, die wijzen op een grote productie met een ruim assortiment aan beelden van verschillende heiligen.
Naast de grote Leidse vondst zijn er uit deze stad ook enkele los verzamelde mallen, die wijzen op productie ter plaatse.[11] Deze vondsten zijn te dateren tussen het midden van de 15e en de eerste helft van de 16e eeuw. Onder deze vondsten is een mal voor een relatief klein reliëf met de voorstelling van een zogenaamde Maria *in sole* gevat in een renaissance boog (afb. 7.8). Een opvallend detail bij bet voorwerp is de maansikkel waarop Maria geplaatst is. In plaats van de gebruikelijke 'holle' maansikkel staat Maria hier op de 'bolle' kant van de maan, dit in verband met het gezicht dat erin werd aangebracht. In Delft is tussen productieafval een identieke maansikkel gevonden.[12] Andere fragmenten van reliëfs uit dezelfde Delftse vondstgroep laten zien dat ook de rest van de voorstelling waarschijnlijk sterk gelijkend was op de Leidse mal.
De meeste in Leiden gevonden mallen stammen uit de eerste helft van de 16e eeuw. Het zijn doorgaans producten die artistiek gezien geen al te hoge kwaliteiten bezitten. Toch zijn er in Leiden ook enkele reliëfs gevonden, die in ieder geval bewijzen dat dergelijke hoogwaardige producten in Leiden wel degelijk verkrijgbaar zijn geweest. Zo bevinden zich in particulier

[10] Kleiterp 1990.
[11] Henry-Buitenhuis 1990.
[12] Ostkamp 2001.

Afb. 7.8 Moderne afdruk van een reliëf met een voorstelling van Maria op de maansikkel, 1500-1550. Bodemvondst mal historische binnenstad Leiden, h. 19 cm (collectie moderne afdruk Pijpenkabinet Amsterdam, huidige verblijfplaats van mal onbekend).

Afb. 7.9 Reliëf met een voorstelling van St. Nicolaas binnen een gotisch randschrift, 1425-1475. Bodemvondst beerput in de historische binnenstad van Leiden, h. ca. 30 cm (particuliere collectie).

Afb. 7.10 Reliëf met een voorstelling van de Vera Icon of het ware gelaat van Christus, 1425-1475. Bodemvondst beerput in de historische binnenstad van Leiden, h. ca. 25 cm (particuliere collectie).

bezit twee fraaie reliëfs die in de jaren zeventig van de 20e eeuw in beerputten in de Leidse binnenstad zijn opgegraven. Het eerste reliëf stelt de heilige bisschop Nicolaas voor die is geplaatst binnen een gotisch randschrift (afb. 7.9). Het tweede reliëf toont de zogenaamde 'Vera Icon' ofwel het ware gelaat van Christus (afb. 7.10). Het voorwerp is gevonden in een beerput waarin zich tevens fragmenten van een tweede identiek reliëf bevonden. Het is niet uitgesloten dat het productieafval betreft, ook het lekglazuur op het hier afgebeelde exemplaar zou hierop kunnen wijzen.

7.5 Conclusie

Het in beerput ST 51 gevonden malletje is wederom een bewijs voor de productie van keramische devotionalia in Leiden. Wie de eigenaar van dit malletje was, is helaas niet met zekerheid te zeggen. Mogelijk was het één van de proveniers die hier omstreeks 1500 woonachtig was. In dat geval voorzag deze bewoner zich door een kleinschalige serieproductie van Christuskinderen van een extra zakcentje. Mogelijk drukte hij dergelijke beeldjes ter plaatse en liet ze dan door een naburige pottenbakker bakken. Nadat hij zijn producten van een verflaag had voorzien, kon hij ze dan zelf of door een kleine neringhebbende in de omgeving (laten) verkopen. Het is zelfs niet uitgesloten dat 'onze' producent papier-maché als grondstof voor de productie van zijn beeldjes gebruikte. In dat geval was hij geheel zelfvoorzienend.
Het Christuskind vormde ongetwijfeld onderdeel van een groter assortiment aan heilige beeldjes. De vondst van een 15e-eeuwse tonput van een eveneens kleine ambachtsman aan de Utrechtse Strosteeg geeft ons een idee hoe dit aanbod er kan hebben uitgezien. In de put vinden we onder meer het eerder afgebeelde Kindeke (afb. 7.2). Daarnaast vervaardigde deze beeldendrukker sculptuurtjes van de heilige Maagd met Kind (afb. 7.11), Catharina met als attribuut haar rad (afb. 7.12) en Barbara met haar toren (afb. 7.13). Beide attributen verwijzen naar de marteldood die beide heilige maagden vonden op hun pad naar de

Afb. 7.11 Pijpaarden beeldje voorstellende Maria met het het Christuskind, 1425-1475. Bodemvondst Utrecht-Tolsteeg, h. 6 cm (collectie Archeologisch Bouwhistorisch Centrum, Utrecht).

Afb. 7.12 Pijpaarden beeldje voorstellende St.-Catharina, 1425-1475. Bodemvondst Utrecht-Tolsteeg, h. 6 cm (collectie Archeologisch Bouwhistorisch Centrum, Utrecht).

Afb. 7.13 Pijpaarden beeldje voorstellende St. Barbara, 1425-1475. Bodemvondst Utrecht-Tolsteeg, h. 5 cm (collectie Archeologisch Bouwhistorisch Centrum, Utrecht).

Afb. 7.14 Koperen mesheft met een voorstelling van St. Barbara, 1475-1525. Bodemvondst Amsterdam, h. 8 cm (collectie Bureau Monumentenzorg en Archeologie, Amsterdam).

Afb. 7.15 Bord van roodbakkend aardewerk met een versiering in slibkrastechniek met een voorstelling van de toren van St. Barbara, de gotische letters B[arbar]A en twee palmtakken, 1475-1525. Bodemvondst Dordrecht, doorsnede ca. 20 cm (collectie Provinciaal Bodemdepot Zuid-Holland, Alphen a/d Rijn).

eeuwige zaligheid. Christus, Maria, Catharina en Barbara zijn de meest populaire symbolen van verering in de 15e en de vroege 16e eeuw. We vinden ze bijvoorbeeld ook terug op talrijke stukken eenvoudig gedecoreerde huisraad uit die dagen, zoals mesheften (afb. 7.14) en met slibkrastechniek versierde borden (afb. 7.15). Het is derhalve niet verwonderlijk dat juist deze mythische figuren als beeldjes zijn vereeuwigd.
Hoewel bovenstaande conclusies wellicht wat speculatief zijn, bewijst het hier gevonden malletje in ieder geval dat de productie van eenvoudige devotionalia in Leiden op de drempel van de late Middeleeuwen en de Vroegmoderne tijd op verschillende locaties moet zijn beoefend. Het voorzag in de bijna onverzadigbare vraag naar vroomheid die deze tijd zo kenmerkt.

Unit Monumenten & Archeologie

Leiden